

## ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական արքնացած գիտակցութեան անընդհատ անսմը:—Բուլիզինեան խորհրդակցութիւն:—Փետր. 18-ի Սենատին տուած բեւերիպսի հետեւումները հասարակական կարծիքի ազատ արտայայտման համար:—Ազգաբնակչութեան զանազան խաւերի եւ կորպորացիաների պահանջները եւ բժիշկների Պիտոգովեան համաժողովի վերջու իրեն պրոգրամ:—Չինովնիկների եւ պրաւօսլաւ հոգեւորականութեան ազդու իր հասարակական ներկայ տրամադրութիւնից:—Ներկայացուցչական ժողովի առաջ դրած իրաւասութեան սահմանները:—Ներկայ հոսանքի բռնամիտների տակիկան:—Գիւղացիական շարժումներ եւ դրանց կովկասեան առանձնայատկութիւնները:—Վրաստանի գիւղացիների պահանջները:—Ճորտերի ազատութիւն եւ ճնշեալ կախում ազնուականութիւնից:—Բեժարմների պահանջը Կովկասում:—Նոր ուղղութեան նշաններ:—Կովկասեան փոխարքայի խօսքերը Թիֆլիսի եւ Կաթողիկոսի պատգամաւորներին:—Կովկ. փոխարքայի դիմումը երկրի ազգաբնակչութեան:—Բարձրագոյն ուկրաին եւ բեւերիպս փոխարքայութեան վերաբերեալ:—Գործակաւարների շարժումը Թիֆլիսում:—Բագուի դէպքերի ստեղծած լարուածութիւնը:—Անաչառ հրապարակային բնութեան անհրաժեշտութիւնը:—Մամուլի վերաբերեալ կարգադրութիւններ:

Ընդարձակ եւ բազմալեզու Ռուսաստանի զանազան մասերում ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի մէջ շատ նկատելի կերպով արթնացել է գիտակցութիւնը. բիւրօկրատիական ծանր կապանքները թեթեւացած հասարակութիւնը այժմ բացարձակօրէն յայտնում է իր պահանջները: Ներքին կեանքը միանցողական, յուզուած, եռման վիճակի մէջ է: Անցքերը իրար հետեւում են զարմանալի արագութեամբ եւ իւրաքանչիւր օր բերում է տեղեկութիւնների այնպիսի յորդ հոսանք, որ մարդ զժուարանում է այդ բոլոր տպաւորութիւնների կոյտի մէջ ընտրել միայն ընտրող տեղեկութիւնները՝ ներկայ կացութիւնը լուսաբանելու կամ երկոյթները ամփոփելու համար:

Մեր այս տեսութիւնը այս անգամ սկսեմք համապետական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներէ:

Մեր անցեալ տեսութեան վերջում մենք միայն ժամանակ ունեցանք առաջ բերել փետրուար 18-ի Բարձրագոյն Բեւերիպս տը՝ տուած ներքին գործերի մինիստր Բուլիզինին: Այդ բեւերիպսի մէջ ասուած էր, «Ես մտադրեցի այսուհետեւ Աս-

տուածոյ օգնութեամբ՝ օրէնսդրական նախադիմների նախնական մշակման ու քննութեան մասնակից անել արժանաւորագոյն, ժողովրդի վստահութեամբ օժտուած, ազգաբնակչութեան կողմից ընտրուած մարդկանց»։ Եւ այդ մտադրութիւնը իրականացնելու նպատակով մինիստր Բուլիգինի նախագահութեամբ պիտի կազմուի առանձին խորհրդակցութիւն։

Նոյն փետր. 18-ին Կառավարիչ Սենատին տրուած Բարձրագոյն Ուկազով բարուոք էր համարուած՝ ղիւրացնել բոլոր հպատակներին համար յայտնելու իրանց կարծիքները բարձրագոյն իշխանութեան. դրա համար Մինիստրների Խորհրդին յանձնուած էր՝ նայել ու քննութեան առնել մասնաւոր անձերից և հիմնարկութիւններից ներկայացուող հայեացքները ու խորհրդածութիւնները, «որոնք վերաբերում են պետական բարեփոխութեան կատարելագործման և ժողովրդի բարօրութեան բարուոքման»։

Թէ այդ ընկերիստը և թէ ուկազը հնարաւորութիւն տուին երկրի բոլոր կենդանի ոյժերին ազատօրէն արտայայտելու իրանց անկեղծ հայեացքներն ու իղձերը։ Եւ ընդարձակ կայսրութեան թէ կենտրոնի և թէ ծայրերի մէջ իւրաքանչիւր ազգութիւն ու կրօնական համայնք, ամեն մի դասակարգ ու կորպորացիա, և բոլոր ինքնավարական մարմինները շտապեցին օգտուել Բարձրագոյն տուած արտօնութիւնից և հայրենիքի վերածնութեան վեհ գործի աշողութեան համար մատնանիշ անել երկրի յետաճնացութեան իսկական պատճառները և ցոյց տալ ցաւերը բուժելու արմատական միջոցները։ Այլ ևս ոչ ոք չէր ցանկանում ապրել այնպէս, ինչպէս ապրում էր մինչև այժմ, սե օրեր քաշելով. նոր կեանք, նոր կարգեր էր պահանջում հասարակութեան արթնացած գիտակցութիւնը։

Այդ պահանջները ընդհանուր են ամեն տեղ, և ծանօթանալով մի որոշման հետ՝ դուք կարող էք հաւատացած լինել որ հիմնական կէտերով դրա նման են լինելու այլ բերաւոր դեպքերումն են ու վճիռները։ Եւ դա հասկանալի է. եւրոպական քաղաքակրթութեանը հետ սերտ կապուած ուսական կեանքը վաղուց հասունացել է այն կարգերի համար, որոնք անվիճելի են համարուում իւրաքանչիւր քաղաքակրթ երկրում։ Ռուսաստանը փոխ առնելով Արևմուտքից գիտութիւնը, տեխնիկան, ճարտարարուեստը և այլն, ինչպէս և արուեստական հովանաւորութեամբ ստեղծելով խոշոր կապիտալիստական արդիւնագործութիւն, չէր կարող անվերջ անտես առնել այն հասարակական-պետական պայմանները, որոնք կեանքի յիշած բոլոր կողմերի ազատ

զարդացման համար նոյնքան անհրաժեշտ են, որքան օդը, լոյսը, մնունդը իւրաքանչիւր կենսունակ օրգանիզմի համար:

Անցեալի քննադատութիւնը և ապագայ իղձերը շատ լաւ են արտայայտուած Մոսկովայում մարտի 21—23 գումարուած բժիշկների Պիրոգովեան համաժողովի վճռի մէջ, որ միաձայն ընդունուել է բոլոր (մօտ 1000 հոգ.) անդամների կողմից:

«Բժիշկների Պիրոգովեան համաժողովը,—ասուած է այդ վճռի մէջ,—որ հաւաքուել է ամբողջ Ռուսաստանից՝ մշակելու մաքառման միջոցների Ռուսաստանի վրայ արշաւող նոր պատուհասի՝ խոլերայի դէմ, հաստատուած է թէ այն պայմաններում, որոնց մէջ վիճակուած է մեզ աշխատել և ապրել ոչ միայն իւրեւ բժիշկների, այլ և իբրեւ մեր հայրենիքի քաղաքացիների, անհնարին է այդպիսի կուլտուրական և խաղաղ աշխատանք, քանի որ գոյութիւն ունի այժմեան բեժիմը. աղմինիստրատիւ անսահման կամայականութիւնը, ֆինանսների մէջ անկոնտրոլ կարգադրութիւնները և նուաճողական, բաղաձիւնդիւր քաղաքականութիւնը արդէն զցել են մեր հայրենիքը՝ իր չափերով սարսափելի՝ աղքատութեան մէջ, ուռգել՝ ճեռաւոր Մանջուրիայի դաշտերը մեզ համար թանգազին արեան հեղեղներով: Բայց այդ քիչ է: Ռուսաստանի վրայ արշաւում է անոկի պատուհաս՝ խոլերան: Հեռանկարի վրայ գծազրուում են այդ անոկի պատուհասի հազարաւոր, տասնեակ հազարաւոր զոհերը: Իսկ թիւ է անում բիւրօկրատիան: Նա մի կողմից դիմում է մեզ, առաջարկելով բացատրել ժողովրդին ձեռք առնելիք ժամանակաւոր միջոցների օգտակարութիւնը, իսկ միւս կողմից—գրգուում է այդ նոյն ժողովուրդը մեզ դէմ, տարածելով անմիտ լուրեր: Խոլերայի դէմ կռուելու գործը յանձնուած է արդէն—նրա՝ բաւականաչափ վարկաբեկ եղած մեր աղմինիստրացիայի ձեռքը, արգելւում է մեր համաժողովը, արգելւում է միասին հաւաքուել և գտնել համաժողովրդային պատուհասի դէմ կռուելու լաւագոյն հնարները: Համաժողովի փակման փորձը, իբրեւ կամայականութեան նոր արտայայտութիւն, նոր ապացոյց է այն բանի, թէ մինչև կենդանի է այդ կամայականութիւնը, զուր է մեզ երազել մեր բժշկական գործունէութեան նորմալ պայմանների, ինչպէս և առհասարակ նորմալ կեանքի մասին: Այդ պատճառով մենք, բժիշկներս, յայտնում ենք որ անհրաժեշտ է հրաւիրել Հիմնարկիչ ժողով՝ ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և զաղտնի ձայնաւորութեան հիմունքներով, առանց սեռի, դասանութեան, ազգութեան խտրանքի, այն պայմանով որ անյապաղ դադարեցնուի պատերազմը և այն պայմաններով որ նախապէս ոչնչացնուի սաստկացրած պահպանութեան դրու-

թիւնը, պոլիցիան յանձնուի ինքնավարական մարմինների ձեռքը, տրուի ապահովութիւն մամուլի, խօսքի, գումարումներ, միութիւնների և գործադուլների, ազատութեան և ներում շնորհուի զանազան քաղաքական ու կրօնական յանցանքների համար աքսորութենքին ու բանտարկեալներին: Մենք պէտք է ձգտենք որ հէնց առաջին Հիմնարկիչ ժողովում անցկացնուի քաղաքական և տնտեսական բեֆորմների այն նուազականը (minimum), առանց որի աներեակայելի է մեր երկրի բազմակողմանի առաջադիմութիւնը և աշխատող մարդկանց տնտեսական վերելքը: Այդ բեֆորմների թուին, բացի վերև յիշուած ազատութիւններից, պատկանում են. օրէնքի առաջ բոլորի հաւասարութեան, և ազգութիւնների, լեզուների, կրօնների հաւասարաբաւութեան երաշխաւորումը, ընդհանուր պարտադիր ուսուցումը, եկեղեցու անջատումը պետութիւնից, լայն ազատ ինքնավարութիւն նոյնպէս ընդհանուր, ուղղակի և զաղտնի ձայնաւորեան սկզբունքների վրայ, հարկային սխտեմի բեֆորմ, պրոգրեսիւ, հասոյթի համեմատ հարկերի ներմուծում, կողմնակի հարկերի ոչնչացում, հողաբաժինների յետ գնման վճարների ոչնչացում և աշխատաւորներին ապահովութիւն հողով: Աշխատանքի բոլոր տեսակների մէջ վարձկան բանուորների պետական ապահովագրութիւն և առհասարակ լայն գործարանա-առողջապահական օրէնսդրութիւն՝ բանուորների շահերի պաշտպանութեան համար: Ահա այդ նախնական պայմանների իրագործման միջոցով կարելի է արդիւնաւոր և նպատակայարմար կռիւ կազմակերպել ժողովրդային պատուհասների և համաճարակների դէմ. միայն այն ժամանակ ահռելի չեն լինի մեր երկրի համար ոչ ժանտախտը, ոչ խոլերան, և ոչ որևէ այլ համաճարակ:»

Նման պահանջներ են արել Պետերբուրգում գումարուած ինժեներների, փաստաբանների, ուսուցիչների, գործակատարների և այլ միութիւնները: Շատ քչով են տարբերում իրանց բովանդակութեամբ և այն ղեկուցագրերը, որ—Սենատին տուած Բարձրագոյն ուկադի հիման վրայ—ներկայացրել են Մինիստրների Կոմիտետին ինքնավարական զանազան հիմնարկութիւնները: Վերանորոգելու այդ ընդհանուր տեղը իր բարեբար ազդեցութիւնը տարածել է նոյնիսկ չինոյիկական աշխարհի վրայ. ինչպէս յայտնում է «Сынъ Отечества» թերթը, մայրաքաղաքում զանազան մինիստրութիւնների պաշտօնեաների մէջ արծարծում է այն միտքը, որ անհրաժեշտ է և չինոյիկների կողմից ներկայացնել հաւաքական որոշում, քանի որ իրանք, չինոյիկները, աւելի լաւ գիտեն բիւրօկրատիական բեթիմի պակասութիւնները և անձնականապէս նուազ չեն տուժում

կանցելարական ըուտինայից և իրանց անմիջական իշխանա-  
նաւորների կամայականութիւններից, ինչպէս և այն սխտեմից,  
որ խեղդում է ամեն մի ձիրք, ստուերի մէջ թողնում լաւա-  
գոյն աշխատաւորներին: Պրաւօսլաւ հոգեւորականութիւնն էլ  
դժգոհ է գոյութիւն ունեցող կացութիւնից, միջնորդում է հա-  
մառուական եկեղեցական ժողովի գումարման մասին և, բացի  
այդ, յարուցանում է՝ Ռուսաստանում պատրիարքութիւնը վե-  
րականգնելու հարցը: Մեծն Պետրոս, որ վերջ դրեց ռուսական  
պատրիարքութեան, եկեղեցին համարում էր ոչ իբրև հաւատա-  
ցեալների մի ժողով, այլ աշխարհական իշխանութիւնից կա-  
խում ունեցող մի հաստատութիւն, բիւրօկրատիական կազմի  
որոշ ճիւղ: Պրաւօսլաւ եկեղեցու գլուխը համարում է ինքը  
Ցարը:

Ինչպէս պարզ է փետրուարի 18-ի Րեսկրիպտի մի քիչ  
առաջ բերած կտորից, ապագայ Ներկայացուցչական ժողովի  
իրաւասութեան սահմանները լոկ խորհրդական է լինելու, այն  
է՝ «օրէնսդրական նախագծերի նախնական մշակութիւն և քն-  
նութիւն»: Մինչդեռ հասարակական կարծիքը և նրա թարգման  
մամուլը գտնում են, որ «պետական բարենորոգութեան կատա-  
րելագործման և ժողովրդի բարօրութեան բարուղեման» համար  
անհրաժեշտ է՝ ազգաբնակչութիւնից ընտրուած ներկայացուցիչ-  
ների ժողովին յատկացնել նաև օրէնսդրական նախաձեռնու-  
թեան, բիւդժէի և հարկերի հաստատութեան, ինչպէս և ադ-  
մինիստրացիայի վրայ կոնտրոլի իրաւունքներ: Չնայած որ  
այդ կարծիքները յայտնում են համաձայն փետրուարի 18-ի Ու-  
կազի բուն իմաստին, մութ և յետադէմ ոյժերը ձգտում են  
այդ կերպ մտածողների վրայ ստուեր գցել, դրանց «հայրենի-  
քի դաւաճան» անուանել և գրգռել հասարակութեան տականք-  
ները այդ ինտելիգենցիայի դէմ: «Моск. Вѣд.» արիստում է որ  
թոյլ չեն տալիս խուժանին «ինչպէս հարկն է դաս տալ այդ  
խառնակիչներին»: Գաղութեան և հոգեւորականներ, որոնք ե-  
կեղեցու բեմից զրգռիչ քարոզներ էին արտասանում «հայրենի-  
քի այդ թշնամիների դէմ»... Զարմանալի չէ որ զանազան քաղաք-  
ներում լինում էին դէպքեր, որ խուժանը յարձակում էր աշա-  
կերտների, ուսանողների և ինտելիգենցիայի վրայ և ջարդեր սար-  
քում: Սակայն այդ ողորմելի փորձերը անդօր են կանգնեցնելու  
կեանքի հասունացած առաջադիմական բուռն հոսանքը...

Զանազան հիմնարկութիւնների և կորպորացիաների կող-  
մից արդէն ընտրուել են 300-ից ավելի պատգամաւորներ, որոնք  
ներկայանում են մինիստր Բուլիգինին և խնդրում թոյլտու-  
թիւն մասնակցելու առանձին խորհրդակցութեան պարապմունք-

ներին: Այդ պատգամաւորներէց մի քանիսներին, ինչպէս օրինակ խոշոր արդիւնագործութեան զանազան ճիւղերի ներկայացուցիչներին, պ. մինիստրը յայտնել է որ անպատճառ կը հրաւիրուին կայսրութեան բոլոր արդիւնագործական հիմնարկութիւնների ընտրուածները իր նախագահութեամբ կազմուելիք խորհրդակցութեան, որ, ինչպէս երևում է «Правит. Вѣст.»-ում տպուած պաշտօնական հաղորդագրութիւնից, կը սկսի իր պարապմունքները 2—3 ամսից յետոյ: Նախ պէտք է հաւաքուին հարցին վերաբերեալ բոլոր նիւթերը, վերջացնուին նախապատրաստական զանազան աշխատանքները, ապա ծրագրուին այն հիմքերը, որոնցով կարելի կը լինի իրականացնել Բարձրագոյն ընակրիպտը. յետոյ այդ հիմքերը նախապէս պէտք է քննուին Մինիստրների խորհրդում և վերջը այդ հիմքերը և մինիստրների կարծիքները ենթարկուին վերջնական մշակութեան փետր. 18-ի ընակրիպտի հիման վրայ կազմուելիք Բուլիդիւնեան խորհրդակցութեան մէջ, որ ըստ երևոյթին կազմուած է լինելու մեծ մասամբ նախագահի կողմից հրաւիրուած անձերից:

Այդ կերպ են կազմուած և այն յանձնաժողովները,—օր. Կորեկօինը՝ մամուլի համար և Կոկոլցեվինը՝ բանուորական հարցի համար,—որոնց յանձնուած է դեկտ. 12 ուկրաին այս կամ այն կէտի մանրամասն մշակութիւնը:

Մինչ շարունակոււմ են այդ նախապատրաստական աշխատութիւնները, երկրի խառնակ դրութիւնը օրէցօր բարդանում է. բանուորական, ուսանողական, աշակերտական գործադուլներին աւելացան գործակատարների գործադուլներ և գիւղացիական շարժումներ կայսրութեան զանազան մասերում, ինչպէս և Կովկասում:

\*

Կեանքի այն ընդհանուր պայմանները, որոնցից դժգոհ է առաջադէմ ուսու հասարակութիւնը, իհարկէ գոյութիւն ունին և Կովկասում, ուր բացի այդ կան՝ «ծայրերի», «օտարացեղերի» և «այլադաւանների» վերաբերեալ յատուկ օրէնքներ ու կարգադրութիւններ, որոնք աւելի ևս ծանր են դարձնում ազգաբնակչութեան համար բիւրօկրատիական-պոլիցիական ընթիմի պակասութիւնները: Սակայն, ինչպէս երևի յիշում է ընթերցողը, դեկտեմբերի 12-ի Ուկրազով, որ առաջ է բերուած ամսագրին այս տաբուայ առաջին գրքում, պէտք է վերաքննուին և այդ բացառիկ օրէնքները: Եւ արդէն այժմ նկատելի է ծայրերի քաղաքականութեան մէջ մեղմ, զիջող ուղղութիւն: Այդ նոր ուղղութեան յուսատու նշմարէ Կովկասի համար հէնց այն հանգաման-

քը, որ երկրի կառավարութիւնը յանձնւում է Կովկասի վերածնութեան պատմութեան մէջ համակրելի յիշատակ թողած մի տոհմի շառաւիղին, որ ինքը սիրում է ընութիւնից հարուստ օժտուած մեր երկիրը, որին պակասում է միայն մարդասիրական, արդար օրինակարգ։ Պակաս յուսատու չէ և այն հանգամանքը որ փոխարքայի երկու օգնականների պաշտօններում (գլխուորական և քաղաքացիական մասի) նշանակուած են ազգաբնակութեան համակրութիւնը վայելող այնպիսի անձնաւորութիւններ, ինչպէս գեներալ լէյտենանտ Մալախան և կառավարչապետի խորհրդի անդամ Սուլթան-Կրամ-Գիրէյը։ Որ Կովկասը անմաս չի մնալու այն ընդհանուր վերանորոգումներից, որ ծրագրւում է Ռուսաստանի համար, այդ կարելի է գուշակել երկրիս նոր փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի խօսքերից, որ նա ասել է Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան պատգամաւորներին Պետերբուրգում. «Կովկասի վարչութեան ամենամերձաւոր նպատակն է այժմ մասնակից անել երկիրը Ռուսաստանի մնացած մասերի բարենորոգումներին և ինքը, կոմսը, չի գտնում ոչ մի հիմք Կովկասի ազգաբնակչութիւնը թողնելու առանձին պայմանների մէջ և իր նպատակները յոյս ունի իրականացնել տեղական ոյժերի գործակցութեամբ»։

Մեր երկիրը կարօտ է հիմնական վերանորոգութիւնների։ Կովկասի կեանքում վերջին տարիներս տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերը ցոյց են տալիս, որ նրա զարգացումը շեղուել է կուլտուրական խաղաղ ճանապարհից, տառապում է խոր ցաւերից, առաջադիմելու փոխարէն յետ է գնում նրա մէջ հաստատուն օրինակարգը։ Աւազակութիւններին, կողոպուտներին աւելացան կազմակերպուած ջարդեր դրացի ազգութիւնների մէջ. այժմ կովկասցին չի կարող ասել որ ապահով է նրա անձը, գոյքը և պատիւը։ Բանուորական և գեղացիական մեծածաւալ շարժումները, աշխատանքի ընդհանուր աննպաստ պայմաններից բացի, ունին առանձնայատուկ Կովկասեան հանգամանքներ, որոնք տալիս են նրանց առանձին գոյն և սրութիւն։ Գիւղացիական շարժումը վերջերս դարձրեց իր վրայ հասարակութեան և կառավարութեան առանձին ուշադրութիւնը, Վրաստանի գանազան կողմերում ծագած լուրջ խառնակութիւնների շնորհիւ։ Այդ շարժումը հերթական է դարձնում գիւղացիական հարցը, որ մեր երկրի բիֆորմների մէջ առաջնակարգ տեղ պէտք է բռնի, որովհետեւ ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութիւնը (90%) իր գոյութիւնը պահպանում է երկրագործութեամբ. նա իր աշխատանքը արդիւնքի է վերածում հողի միջոցով, մինչդեռ արդիւնաբերութեան այդ գործիքը, հողը, շատ չնչին չափով է

պատկանում գիւղացուն և նա ստիպուած է կապալով վերցնել մշակելու հողեր կալուածատէրերից, որոնք օգտուում են նրա այդ անել զբաղութիւնից և հարստահարում նրան: Արքունական ընդարձակ հողերից ևս չի կարողանում օգտուել տեղացի գիւղականը, որովհետեւ այդ հողերը վերապահուած են ներքին նահանգներից ներմուծող ուս գաղթականների համար: Սակաւահողութեան աւելացրէք իրաւագուրկ զբաղութիւնը, ծանր հարկերը, պոլիցիայի և պաշտօնեաների անկոնտրոլ պահանջները և կամայականութիւնները, դպրոցների և այլ կրթական հիմնարկութիւնների, ինչպէս և կանոնաւոր հաղորդակցութիւնների, մանր կրեզիտային հաստատութիւնների բացակայութիւնը, և դուք կը հասկանաք որ քառասուն տարի առաջ յայտարարած ճորտերի ազատութիւնը մի կիսատ-պոստ րեֆորմ էր, որ չէր ապահովում գիւղացու տնտեսական անկախութիւնը ազնուականներից և չէր բանում նրա առաջ քաղաքակրթութեան բարիքները: Անձի ազատութեան հետ նախկին ճորտերը չստացան հողարածիներ և վերածուեցին ժամանակաւոր-պարտադրական մի վիճակի, որ քառասուն տարի է շարունակուում: Օրէնքը թողել էր որ իրանք գիւղացիները սեփական միջոցներով յետ գնեն իրանց հողարածիները կալուածատէրերից, փոխադարձ համաձայնութեան գալով. չկար կառավարութեան դրամական օգնութիւնը և յետ գնման պարտադրութիւնը, ինչպէս Ռուսաստանի ներքին նահանգներում. և այդ զբաղութիւնը նպաստաւոր էր միմիայն ազնուականների համար: Գիւղացին պէտք է հաշուէր այդ զբաղութեան հետ և իր կիսաքաղցած գոյութիւնը շարունակէր, որովհետեւ ինքը փող չունէր, իսկ վաշխառուներից պարտք անելով հողաբաժին գնել՝ նշանակում էր կրկնակի չարիքի մէջ ընկնել: Գիւղացիական բանկ չկայ մեր երկրում, որ գնէր հողեր կալուածատէրերից և ծախէր գիւղացիներին:

Այդ ողբալի զբաղութիւնը համատարած է Անդրկովկասում, և եթէ գուրիացին միայն եղաւ ուժգին բողբոջը, այդ ցոյց է տալիս որ նա մտաւորապէս աւելի է զարգացած, քան թուրք և հայ երկրագործը: Ագրարային շարժումների պատճառները ուսումնասիրելու համար Կովկասի իշխանութիւնից Գուրիա ուղարկուած Սուլթանկըմ-Գիրէյին մի գիւղացի ասել էր. «Մեր ձեռները միշտ զբաղուած են աշխատանքով միայն նրա համար, որ վճարենք ծանր հարկեր գանձարանին, կալուածատէրերին և հոգևորականներին: Մեզ և մեր կիսասոված ընտանիքի համար մենք չենք կարողանում ոչ մի բաժին հանել»:

Այդ խօսքերի մէջ արտայայտուած է դառն ճշմարտութիւն... Տասնհակ տարիների ընթացքում ամեն զրկանք և անար-

գարութիւն կրելուց՝ գիւղացիների համբերութիւնը սպառուեց և նրանց շարժումը ստացաւ ապստամբութեան ձև. Վրաստանի կալուածատէրներին և տեղական պաշտօնեաներին յայտարարուած էր կռիւ գիւղացիների կողմից. սպանութիւնները, հրկիզութիւնները և բոյկոտը սարսափի մէջ են գցել հողատէրերին և տեղական ստորին պաշտօնեաներին: Բանը այնտեղ է հասել որ ամբողջ Գուլիստի նահանգը և Բաթումի շրջանը պատերազմական վիճակի մէջ են յայտարարուած:

Սուլթան-Կրեմ-Գիրէին, շնորհիւ իր խաղաղասէր և մարդասէր վերաբերմունքին, աջողուեց տեղն ու տեղը ծանօթանալ գիւղացիական պահանջների հետ, որ կարելի է ամփոփել հետևեալ կէտերում.

1) Գանձարանի հաշուով յետ գնել ժամանակաւոր-պարտադիր գիւղացիների հողաբաժինները: Թոյլ տալ սակաւահող գիւղացիներին բնակուել արքունական ազատ հողերի վրայ:

2) Կառավարութիւնից որոշել կապալավարձի ամենաբարձր չափը:

3) Վերացնել կալուածատէրերի օգտին կատարուող որևէ անվարձ պարտաւորութիւն գիւղացիների վրայ:

4) Ծանապարհների, կամուրջների շինութիւնը և նրանց պահպանութեան ծանրութիւնը գցել և միւս դասակարգերի վրայ, որոնք պակաս չեն օգտուում հաղորդակցութեան այդ միջոցներից.

5) Վարչական զանազան անձանց երթևեկութեան շնորհիւ ձի, ուղեկից, ճաշ և այլն տալու ծախքերից ազատել գիւղացիներին:

6) Վերացնել պարտադիր վճարը յօգուտ հոգևորականութեան (դրամ):

7) Վերացնել հարկերը և մտցնել հասոյթների համեմատ տուրքեր. վերացնել ակցիզը.

8) Վերացնել անցաթղթերը:

9) Զինուորակոչութեան հրաւիրութիւններին թողնել Անգր-կովկասում և չուղարկել ներքին նահանգները:

10) Կրթութեան հանրամատչելիութիւն առանց դասակարգային, դասնական և ազգային խտրութիւնների:

11) Տեղային ինքնավարութիւն, անձի, բնակարանի, խօսքի, գումարումների ազատութիւն, մայրենի լեզուով դասաւանդութիւն, և—մի շարք ընդհանուր ազատագրական պահանջներ, որոնք դրուած են և այլ դասակարգերի կողմից:

Այդ ընդհանուր պահանջները շեշտուած են և այն յիշատագրերի մէջ, որ ներկայացրել են մինիստրների կոմիտեի նախագահին վրաց ազգի ներկայացուցիչները և ներքին գործերի

մինիստրին Գութայիսի նահանգական ազնուականութեան պարագլուխ Ծերեթեյին:

Այդ բոլոր պահանջները, ինչպէս, երևի, նաև հայ և թուրք ազգաբնակչութեան պահանջները, տարբեր չեն այն իղձերից, որ յայտնուում են ուռա ինտելիգենցիայի կողմից, ինչպէս տեսանք բժիշկների պիրոգովեան համաժողովի բերած վճռից:

Առանձին ուշադրութեան արժանի են հայերի և վրացիների պահանջների մէջ եկեղեցական-դպրոցական հարցերը: Այդ կողմից ևս պէտք է սպասել փոխարքայի քաղաքականութեան մէջ նոր վերաբերմունք: Այսպէս յուսալու իրաւունք են տալիս թէ՛ փոխարքայի արտասանած խօսքերը մարտի 20-ին Վեհափառ Կաթողիկոսի պատգամաւորներին Պետերբուրգում. — «Յունիսի 12-ի պոլոժենիան կը վերաքննուի, աքսորուած հոգեւորականների հարցը կը վերաքննուի և ըստ կարելւոյն նրանք կը վերադարձուին և դպրոցական հարցը կը կարգաւորուի», — և թէ իշխան Արամէլիք — Լազարեանի հետեւալ հեռագիրը Թիֆլիսի քաղաքագլխին, մարտի 24-ից.

«Հայոց հոգեւոր պատգամաւորութեան — Ներսէս եպիսկոպոսից և Մեսրոպ վարդապետից կազմուած — այստեղ համեմտեց սկսած՝ ես պարտք համարեցի նրանց ցոյց տալ ամեն տեսակ հնարաւոր օգնութիւն: Նրկամսեայ միահամուռ գործունէութեան արդիւնքը բոլորովին բաւարար է: Պատգամաւորութեան յաճախակի դիմումները Վիտտէին նրա կողմից մեծ ուշադրութեան էին արժանանում: Վիտտէն՝ հասցրեց Մինիստրների Կոմիտէտին պատգամաւորութեան զեկուցագիրը, որ ներկայացուած էր 1904 թուի դեկտեմբերի 12-ի ուկազի հիման վրայ: Մարտի 22-ին՝ կոմսն ընդունեց հոգեւորական պատգամաւորներին և յայտնեց, որ այս մօտ ժամանակներս յունիսի 12-ի օրէնքը կ'ենթարկուի վերաքննութեան, դպրոցական հարցը կը կանոնաւորուի և աքսորուած հոգեւորական անձերի գործը կը վճուուի»: Նշանակելի է և տեղական թերթերում մարտի 20-ին Պետերբուրգից հաղորդած տեղեկութիւնը, որ «Մարիա Կայսրուհու դպրոցական հաստատութիւններում հայերին կրօնը, բացի աղօթքներից, ուռաերէն լեզուով անցնելու կարգադրութիւնը ոչնչացուած է, որովհետև ընդհանուր հարց է յարուցուած՝ այլադաւաններին կրօնն աւանդելու մասին»:

\*

Այդ բոլոր իղձերի և յոյսերի իրականացումով բացւում է լայն ասպարէզ տեղական կենդանի ոյժերի համար — նուիրուել խաղաղ-կուլտուրական գործունէութեան ժողովրդական խաւերում, որ վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում խափանուած

էր զանազան աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ: Այդ պայմանները ստիպում էին մեր շատ ոյժերին հեռանալ հասարակական ասպարէզից, նուիրումել առևտրական գործունէութեան կամ Կովկասից դուրս գտնել իրանց եռանդի կիրառութիւնը:

Մի այդպիսի խոշոր հասարակական գործիչից զրկուեց մեր երիտասարդութիւնը յանձին Քրիստափոր Միքայէլեանի, որ մեծ համակրութիւն էր վայելում շնորհիւ իր անսահման նուիրումածութեան գաղափարական մի մեծ հարցի:

Սոֆիայում, դժբաղդ պատահարից մարտի 6-ին մեռած Քրիստափոր Միքայէլեանը Գողթան գաւառի գիւղաքաղաք Վ. Ագուլիսում է ծնուել 1859 թուականին: Ինքը դուրս գալով հայ ժողովրդի միջավայրից, նա իրան նուիրեց նոյն ժողովրդի ցաւերին ու իղձներին իր հոգեկան ոյժերի ամբողջ կարողութեամբ: Մինչև այժմ էլ յիշում են Ագուլիսում նրա դեկավարութեամբ ութսունական թուականների վերջում տեղական ծխական դպրոցներում գործող ուսուցչական խմբի կատարած արթնացնող դերը, որ չէր բաւականանում միայն դպրոցի չորս պատերով, այլ տարածւում էր նաև ընտանիքների մէջ, ազդում և հարեան թուրքերի վրայ, ամեն տեղ սերմանելով ինքնագիտակցութեան և համերաշխութեան ազնիւ սերմեր: Իննսունական թուականների սկզբում նա թողեց դպրոցական ասպարէզը և իրան նուիրեց աւելի մեծ հասարակական գործի ծառայութեան...

Իր ընաւորութեան հաղուսագիւտ կողմերի շնորհիւ Քրիստափոր Միքայէլեանը կարողանում էր կազմակերպել և իր սիրած գործի շուրջը համախմբել իրարից տարբեր ոյժեր: Նոյնիսկ բուրժուա-ինտելիգենտներից շատերը՝ հմայուած նրա անձնաւորութիւնից՝ աշխատում էին մի բան անել, ասելով՝ «մենք գործի համար չենք անում, այլ Քրիստափորի խաթեր»... Հաւատալով թէ ժողովրդների զարգացումը կատարւում է որոշ, ամեն տեղ միատեսակ օրէնքներով, նա առանձին նշանակութիւն չէր տալիս իրականութեան ու նրա առանձնայատուկ պայմանների ուսումնասիրութեան և մտածում էր ու գործում անալոգիաներով... Անշուշտ սխալմունքների մէջ էլ էր նա ընկնում, ինչպէս և ամեն մի անկեղծ, համոզուած գործիչ, — որովհետև անսխալական է միայն նա, ով ոչինչ չի անում, — սակայն իբրև մի գաղափարի իր ամբողջ էութեամբ և եռանդով նուիրում անձնագործ գործիչ, Քրիստափորը մեր կեանքում մխիթարական երևոյթ էր, հայ ժողովրդի տուած սակաւաթիւ դրական տիպարներից մէկը՝ և իբրև այդպիսին՝ նա կը լինի մշտապէս իբրև հայ գործիչի իղէպական օրինակ:

Այլ աշխարհի էր պատկանում նոյն օրը վախճանուած երաժշտագէտ Մակար Եկմալեանը, որ հանգաւ իր սիրած ասպարիղից դուրս մղուած, հոգեկան ծանր հիւանդութեան պատճառով: Եկմալեանի նշանակութիւնը հայ երաժշտական զարգացման գործում ընդորոշուած էր այս տարուայ «Մուրճի» Գեղարուեստի աշխարհում (№ 1), ուստի մենք այստեղ կ'անդ չենք առնի, և կը բաւականանանք մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններով: Մակար Եկմալեանը վաղարշապատցի էր, իր սկզբնական ուսումը ստացել էր Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցում: Երաժշտութեան առաջին դասերը վերցրել էր յայտնի թիւրքահայ երաժշտապետ Ն. Թաշճեանից, որ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի ժամանակ հայկական ձայնագրութիւն էր ուսուցանում Էջմիածնում: Այդանդ ստացած իր երաժշտական կրթութիւնը Եկմալեանը շարունակեց Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում: Վերադառնալով Թիֆլիս, նա ութ տարի վարում էր Ներսիսեան դպրոցում և Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանում ուսուցչի և երգիչի խմբի կառավարչի պաշտօնը, երբ հոգեկան հիւանդութիւնը ընդհատեց նրա գործունէութիւնը և 50 տարեկան հասակում նա գերեզման մտաւ, թողնելով անջնջելի հետք մեր եկեղեցական երգեցողութեան ներդաշնակման գործում:

Բոլորովին աննկատելի անցաւ մի հայ գրական գործիչի մահը. խօսքս Սիմէօն Ֆէլէկեանի մասին է.

Թէ իմս հայրենեաց ընար սգաւոր  
Հեծէ տխրագին՝ իմ հոգիս է այն.  
Թէ նորա բեկբեկ թելեր վշտաւոր  
Ոստի ողբաձայն՝ իմ սրտիկս է այն...

... Եւ Հայաստանիս հողերը ուխտիւ  
Պինդ սրտով գրկողն՝ իմ ձեռքերս է այն.  
Թէ կը համբուրեն կաթողին խնդիւ՝  
Ո՛հ մայրակարօտ շրթունքներս է այն:

Եւ Հայոց լեռանց ցուրտ շուքերուն տակ  
Ընկած ապարաղդ՝ իմ ճակատս է այն.  
Մասեաց սուրբ քարերն իբր բարձ  
Դրած սգաւոր՝ գլուխիկս է այն...

Երգի և այլ բանաստեղծութիւնների հեղինակն էր նա: Դեկտ. վեցերորդ, Նգիպտոսի Գահիրէ քաղաքում, նա կ'առքի

տակ է ընկնում, տարւում գերմանական հիւանդանոց, ուր և վախճանւում է, հանգիստ գտնելով Պոլսի 1895 թ. դէպքերից յետոյ իր աստանդական թափառումներէց: Մենք այնքան կտրուած ենք մեր թուրքահայերի կեանքից, որ չգիտենք էլ թէ կարողացան արդեօք նրանք որեւէ բան գրել այդ տարաբախտ բանաստեղծի մասին, որ այնպէս էլ կարող չեղաւ տեսնել իր «հէզ Հայաստանը» և «մեռնիլ նրա մայրական ծոցում և իր վերջին շունչը տալ նրան»:

Ապարադդ հայ, որ իր թափառումներով կարծես իր թըշուառ թիւրքահայ եղբայրների մի մարմնացում էր...

\*

Թիւրքահայ գաղթականների մի մասը, ինչպէս յայտնի է, դեռ 60-ական թուականներից, թիւրքահպատակ յոյների հետ միասին հաստատուել են Սև ծովի ափերում և մտցրել այդտեղ ծխախոտագործութիւնը: Այդ խաղաղ, աշխատասէր ազգաբնակիւթեան շնորհիւ Անդրկովկասի այդ ափերը այժմ ծաղկած դրութեան մէջ են:

Այդ թիւրքահպատակ ծխախոտագործները, որոնցից 3,700 տուն հայեր են 1,700 տուն յոյն, համաձայն 1898 թ. մայիսի 28 Բարձրագոյն Ուկազի, պէտք է թողնէին իրանց գործունէութիւնը Սև ծովի ափերում և այլ տեղ գաղթէին: Տեղական կալուածատէրերը, ռուս, վրացի, և ծխախոտի խոշոր առևտրականները ահազին ֆեաւաներ պէտք է կրէին այդ կարգադրութեան իրագործմամբ, ինչպէս պէտք է քարուքանդ լինէին և իրանք գաղթականները: Կառավարութեան առաջ հարկաւոր միջնորդութիւններ էին արուած դեռ անցեալ տարի: Նոյն այդ հարցին առանձին նիստ նուիրեց Կովկասեան ղրղատնտեսական ընկերութիւնը: Լսելով պ. Ալէքսանդր Քալանթարի զեկուցումը «Սև ծովեզրեայ ծխախոտագործութեան վիճակի» մասին, Ընկերութեան ժողովը միաձայն որոշեց միջնորդութիւն յարուցանել երկրագործութեան և ֆինանսների մինիստրութիւնների և Կովկասի կառավարչապետի պաշտօնակատարի առաջ, որ Սև ծովի եզերքի թիւրքահպատակ ծխախոտագործների վրայ տարածուեն այն արտօնութիւնները, որոնցով օգտւում են այդ ափի գործարանատէրերը և հանքագործները, այսինքն՝ նրանց ևս իրաւունք տրուի կապալով վերցնել և վարձել հողեր մշակութեան համար:

Ընդունելով ընկերութեան կողմից ներկայացած պատգամաւորութիւնը՝ գններաւ-լէյտենանտ Ն. Դ. Մալաման խոստացել է իր կողմից լիակատար աջակցութիւն՝ ապահովելու համար Սևծովեզրեայ ծխախոտագործութեան ապագան: Այդպիսով

յոյս կայ որ այդ աշխատասէր և խաղաղ ազգաբնակութեան տասնեակ տարիների թափած ջանքերը,—որոնց շնորհիւ այդ կողմերի հողերի կապալազինը տասնապատկուել է, ինչպէս և բանուորավարձը, և Անդրկովկասի արդիւնաբերութեան մի ճիւղ տալիս է մօտ 10 միլլիոն եկամուտ,—կը գնահատուեն, հարցը արդար լուծում կը ստանայ և թիւրքահայը ստիպուած չի լինի կրկին, պանդխտութեան ցուպը վերցրած, նոր հողեր որոնել իր գլուխը պահելու համար...

Լ. Ս.

30 մարտի:

Յ. Գ.—Արդէն շարուած էր մեր այս տեսութիւնը, երբ ստացանք «Кавказъ» թերթի ապրիլի 1-ի թիւը, որի մէջ տըպուած է հետեւեալ կարեւոր պաշտօնական հաղորդագրութիւնը.

Կովկասեան երկրի ազգաբնակութեան

ես ստացել եմ մարտի 30-ին Կովկասում Նորին Կայսերական Մեծութեան փոխարքայ գեներալ-ադելտանտ կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Շաշկովից հետեւեալ հեռագիրը.

«Թագաւոր Կայսրի կամքով ես կոչուած եմ կանգնելու ինձ թանկագին Կովկասի կառավարութեան գլուխը: Ափսոսում եմ որ ինձ վիճակւում է ստանձնել իմ պարտականութիւնները այն ժամանակ, երբ ամեն օր ստացւում են լուրեր բարեկեցութեան խանգարման, խառնակութիւնների, աւարառութիւնների և ամեն տեսակ բռնութիւնների մասին: Ինչպէս հին զինուոր, ես անկարելի եմ համարում պատերազմական ժամանակում հրաժարուել ծառայելու կոչից. այդ անելիս ինձ զօրավիգ է երկրի լիակատար խաղաղացման և արդիւնաւոր զարգացման խոր յոյսը: Ես հաւատի եմ կովկասեցիների հաւատարմութեան դէպի Թագաւոր Կայսրը, որի համար բոլոր տեղական ազգաբնակութիւնները հաւասարապէս մօտ են և թանգ: Դիմում եմ բոլոր բնակիչներին առանց դասանանքի և ազգութեան խտրութեան աշակցելու հայրենի երկրի բարեբախտ վերաշինութեան: Որպէս զի երկրում ներմուծուի կարգը խաղաղ ճանապարհով, անհրաժեշտ է բոլոր հասարակական ոյժերի օգնութիւն: Ես հաւատում եմ ժողովրդի իմաստութեան և համոզուած եմ, որ ազգաբնակութեան անհանգիստ մասը չի դիմանայ բարեմիտ ահագին մեծամասնութեան միահամուռ հասարակական գրոհի առաջ: Ինձ Նորին